

De notaris en de erehandel

Beledigingen voor het Amsterdamse notariaat, 1700-1710

Herman Roodenburg

Laten wij beginnen met een voorval dat zich afspeelde op 15 september 1705, midden in de Amsterdamse Jordaan¹. Tegen de avond, het was een dinsdag, liepen de handschoenmaker Caspar Stieneman en zijn vrouw, Marrieke Goossens, door de Nieuwe Leliestraat. Aangekomen bij het bruggetje over de Bloemgracht werden zij aangeklampt door Geertruij de Nijs, een schoonmaakster, die tegen Marrieke schreeuwde: “Kijk die menni(n)ste teef daar eens gaan!” Caspar trachtte haar tot bedaren te brengen. “Teeff jij soo veel niet, gaa jij maar heen”, zo voegde hij haar toe, waarop hij verder liep met zijn vrouw. Maar de schoonmaakster bleef roepen en schelden en liep het echtpaar achterna. Onderweg kreeg zij gezelschap van een paar vrouwen en van Willem Splint, een ‘verswaterhaalder’, en zijn vrouw. De optocht eindigde in de Bloemdwardsstraat. Daar gingen Caspar en Marrieke naar binnen, in het huis van Aagje Maas. Maar Geertruij begon direct op de deur te bonzen en riep: “Waar is nu die menniste hoer en die schelm, laats’er uijkomen!” Willem Splint had het vooral op Caspar begrepen: “Ik sal hem van lit tot lit scheijden” zo schreeuwde hij. En ook zijn vrouw deed naar hartelust mee: “Slaat den schelm maar armen en beennen aan stickend, daar en is aan dien schelm niet gelegen!” Uiteindelijk riep Geertruij waar het allemaal om begonnen was. Zij betichtte Marrieke ervan “een kind gebaard te hebben in de Buijkslooter schuijt ende hetselve kind weggemoffeld te hebben”. Bovendien zouden Aagje Maas en een andere vrouw daar in huis, een zekere Sophia Leemans, van alles op de hoogte zijn geweest. Sophia zou zelfs meined hebben gepleegd en daarvoor een gouden ketting hebben ontvangen. Kortom, ook Sophia was een ‘hoer’. En haar man moest evenals Caspar maar eens naar buiten komen. “Laat’ er uw pol [pooier] maar uijkomen”, zo had Geertruij er nog aan toegevoegd².

Dit opmerkelijke voorval werd enige dagen later vastgelegd in een ‘attestatie’, een getuigenverklaring, die werd opgemaakt door de Amsterdamse notaris Willem Jan van Midlum. Zulke attestaties zijn, zoals de jurist Pitlo al eens constateerde, van grote waarde voor het historisch onderzoek. De inhoud verschaft ons een intrigerend beeld van het dagelijks leven. Zoals Pitlo het zelf formuleerde: “Het gansche ruige leven der voorvaderen stroomt ons (...) uit deze akten tegemoet”³.

Eer en goede naam

Gebeurtenissen zoals deze scheldpartij in de Bloemdwardsstraat kwamen niet alleen bij de notaris terecht. Eigenlijk weten wij heel weinig over beledigingen in de Republiek. En dat is merkwaardig, omdat de rechtbanken in de grote steden vanaf

het begin van de zeventiende eeuw – de massale immigratie zal hierin een grote rol hebben gespeeld – werden overladen met “questien ende krackeelen van cleyder waerde” (Amsterdam, 1611) of met “geringe krackeelen en differenten” (Haarlem, 1613). Nu waren het niet uitsluitend “injurien, kyvagien of verschillen van woorden” waarmee de rechters werden geconfronteerd. In het algemeen ging het om zaken van een lage geldswaarde, maar veel van deze zaken betroffen juist beledigingen, gevallen waarin iemand met woord of daad in zijn eer of goede naam was aangetast⁴. Met andere woorden, als vanaf het einde van de zestiende eeuw steeds meer steden zich genoodzaakt zagen een ‘bank van kleine zaken’ in te stellen, een college waar juist deze geschillen behandeld konden worden, dan moet dat voor een belangrijk deel te wijten zijn aan de groei van het aantal beledigingszaken. De rechters werden door deze ‘kleine zaken’ volledig overbelast, zo lezen wij telkens in de oprichtingsclausules, grotere zaken kwamen voortdurend in het gedrang⁵.

Naast deze ‘banken van kleine zaken’ waren er ook nog andere, meer officieuze instanties waar beledigingen werden afgedaan. In Haarlem, Leiden en Den Haag en vermoedelijk ook in een aantal andere steden konden de inwoners terecht bij de zogeheten ‘buurtmeesters’. Als bestuurders van de zogeheten ‘geburten’, buurtverenigingen die doorgaans niet meer dan enige straten en stegen besloegen, konden de buurtmeesters arbitrage verlenen in kleine geschillen, ook in onderlinge scheldpartijen. Een andere institutie waren de kerkeraden van de verschillende protestantse kerken. In de uitoefening van de kerkelijke tucht konden predikanten en ouderlingen een bemiddelende rol vervullen, als een lidmaat meende dat hij in zijn eer en goede naam was aangetast⁶.

Het is interessant om de verzoenende formules die door de banken van kleine zaken, de buurtmeesters en de kerkeraden gehanteerd werden met elkaar te vergelijken. Het behoorde tot de taak van ieder van deze colleges om, waar mogelijk, de partijen te verzoenen of te ‘accorderen’, zoals het meestal werd genoemd⁷. Maar zo’n verzoening kon pas tot stand komen, als de gedaagde persoon ter plekke, voor het college, de belediging had herroepen⁸. In 1652 moest een gedaagde voor de Amsterdamse bank van kleine zaken, de ‘Bank van Injuriën en Calumniën’, verklaren “van de eijsscheres niet als eer en deucht te weeten, nochte oock niet geseijt dat sij een kint soude gehadt hebben”⁹. Dat waren de gebruikelijke beoordingen, zoals zij voor deze rechtbank werden gebruikt. Maar wij komen ze ook tegen voor de gereformeerde kerkeraad in Amsterdam. In 1585 was een zekere Jan Martsz. “met groote lasteringe ende iniuriën” uitgevaren tegen een ander lidmaat, Frans Albertsz., maar later, in de consistoriekamer, verklaarde hij “dat hij op Frans niet en weet te seggen dan eer en deucht”. Iets dergelijks verklaarde ook een vrouw, toen zij Magdalena Borrens op straat openlijk voor “hoere” had gescholden. Voor de kerkeraad bekende zij “als dat zij van Magdalena niet anders als alle eere en wiste”¹⁰. Voor de formules die voor de buurtmeesters werden gebruikt kunnen wij de Fransman Jean de Parival aanhalen, die als een van de weinigen hun werkwijze heeft beschreven. Ook voor deze instantie moesten de gewraakte woorden eerst herroepen worden, “par celuy qui a blessé la reputation

de l'autre, en disant qu'il le tient pour honneste homme et que la parole a esté laschée par colere; alors ils se donnent la main". Een Engelse reiziger, die deze passage nagenoeg overnam, zei het nog duidelijker: "Then they shake hands, and are made friends"¹¹. Het gebaar was niet minder typerend. Wij komen het ook tegen in de Amsterdamse kerkeradsnotulen. Ook wordt daar gesproken over de 'vredeskus' (die alleen door vrouwen werd uitgewisseld) en het gezamenlijk breken van het brood bij de avondmaalsviering¹².

Het herroepen van de belediging, de 'amende honorable', was een bekende rechtsvorm ten tijde van de Republiek. De jurist Simon van Leeuwen omschreef de 'amende' als volgt: "dat de lasteraar schuld bekent, God en de regtvaardigheid om vergiffenis bid, ende verklaart dat hy die geene van de welke hy sulx geseit heeft, niet en kend als in alle eer en deugd"¹³. Maar wát tot nu toe minder bekend was, is dat de 'amende honorable' in een meer officieuze vorm ook buiten de rechtspraak een bekend verschijnsel is geweest. Toch lag dat eigenlijk wel voor de hand. Daarvoor waren noties als eer en schande veel te belangrijk in het dagelijks leven. Zoals Van Leeuwen het verwoordde: "Naar 't leven en is niet kostelijker als de eer, ende het goed gevoelen dat een ander van ons heeft"¹⁴. Vooral de laatste jaren hebben historici steeds vaker het belang van deze noties onderkend¹⁵.

Wat wij kunnen reconstrueren uit de archieven van buurtmeesters, kerkeraden en 'banken van kleine zaken' is een informele sociale controle die in sterke mate gebaseerd was op noties als eer en schande en die zich grotendeels voltrok langs de kanalen van roddel en achterklap. Het is zeker niet eenvoudig om deze kanalen in beeld te brengen. De gedetailleerdheid waarmee zij in de zeventiende-eeuwse kluchten worden beschreven zullen wij slechts met moeite kunnen bereiken¹⁶. Maar wat tot nu toe bekend is geworden over het buurtleven in een aantal steden¹⁷ vertoont een opvallende overeenkomst met het buurtleven zoals dat bijvoorbeeld door David Garrioch is beschreven voor het achttiende-eeuwse Parijs. In de plaatselijke politie-archieven trof hij talrijke klachten aan over beledigingen, waarbij het hem opviel dat al deze mannen en vrouwen als motief voor hun klacht steeds verwezen naar de schade of de dreigende schade aan hun eer en goede naam. Typerend voor de sociale controle in de Parijse buurten was dat de bewoners elkaar niet zozeer beoordeelden vanuit enig psychologisch inzicht, maar dat zij vooral afgingen op de naam die iemand had, de reputatie die hij of zij binnen de buurt genoot. Als een willekeurige vrouw beschuldigd werd van dubieus gedrag maar bij haar burens bekend stond als een vroom persoon, als een vrouw die regelmatig ter kerke ging, dan werd zij al gauw voor onschuldig gehouden. Had den daarentegen over een van de bewoners al eerder geruchten de ronde gedaan, ook al was dat jaren geleden, dan werd iedere nieuwe beschuldiging des te serieuzer genomen. En dat kon ernstige gevolgen hebben: verlies van klandizie, ontslag of zelfs verwijdering uit de buurt¹⁸.

Ook in de stedelijke buurten van de Republiek waren roddel en achterklap belangrijke gegevens. Aan het einde van de zestiende eeuw had een Amsterdamse predikant al gewezen op de gevaren van al het geklets. Zoals een wond altijd een litteken achterlaat, zo waarschuwde hij, "also, hoedat men sich oock suyvert ende

rechtveerdicht teghen den achterclap, so blijfter niet te min noch eenich quaet vermoeden”. Dezelfde predikant had ook een goed inzicht in de psychologische mechanismen achter alle achterclap. Als iemand een ander beschimpt, dan beeldt hij zich immers een “vermeerdering” in van zijn eigen “eere ende goede fame, ende dat soo veel te grooter, als hy ’t den anderen ontrect, dien hy scheldet”¹⁹. Met andere woorden: de eer die de een verloor, kon de ander weer winnen²⁰. Het evenwicht was precair. In de roddel werden voortdurend de posities afgetast. De eigen reputatie, de eigen eer was zo belangrijk, “because it gave people a place within that community”²¹.

De erehandel

In zijn opstel over beledigingen in het vroegmoderne Italië spreekt Peter Burke over twee rechtssystemen die in deze periode naast elkaar bestonden. In het ‘traditionele’ systeem werd afwijkend gedrag in de eerste plaats bestreden door de bewuste personen te schande te zetten. Het was een bestrijding die grotendeels werd overgelaten aan de gemeenschap zelf. Dit oudere systeem moest echter langzamerhand wijken voor het meer moderne, strafrechtelijke systeem, waarin de bestraffing van afwijkend gedrag in toenemende mate werd overgenomen door de staat²². Als dit inderdaad de gang van zaken in Italië is geweest, dan lijken de ontwikkelingen in de Republiek, met name in de steden in het westen van het land, toch anders te zijn verlopen. Hierboven zagen wij al hoe de ene stad na de andere een bank van kleine zaken in het leven riep, juist om de rechters te ontlasten van al die zaken rond belediging en andere zaken van een lage geldswaarde. Kortom, het lijkt er veeleer op dat beledigingen, zolang er geen serieus geweld aan te pas kwam²³, maar al te graag werden overgelaten aan deze bijzondere colleges met hun beperkte civiele rechtspraak²⁴. Zoals de instructie voor de Amsterdamse ‘Bank van Injuriën en Calumniën’ vermeldde, moesten de commissarissen juist “in sake van injurien (...) hare uysterste neerstigheyt doen om partyen t’acorderen”²⁵. Zij hadden in de eerste plaats een bemiddelende rol. Zij konden natuurlijk over en weer de nodige druk uitoefenen, maar de partijen zelf behielden een aanzienlijke invloed op hun conflict²⁶. Zelfs de buurtmeesters werden geprezen, omdat zij de rechters zoveel werk uit handen namen. In zijn overzicht van de rechtsinstellingen in de Republiek schreef de achttiende-eeuwse jurist Frederik Willem Pestel met waardering over de werkzaamheden van de buurtmeesters. Dankzij hun inspanningen werden de ‘ogen en oren’ van de rechters gespaard²⁷.

Kijken wij naar de keuren in de verschillende steden, dan vinden wij daar eenzelfde terughoudende rol van de overheid. Zo gaat het in de weinige bepalingen die in Amsterdam en Den Haag aan het onderwerp werden gewijd bijna uitsluitend om de belediging van overheidspersonen of om liedjes en ‘fameuse libellen’ waarin de eer van vooraanstaande personen werd aangetast²⁸. Maar noch in deze stedelijke, noch in de gewestelijke wetgeving van de provincie Holland vinden wij de boetebepalingen die bijvoorbeeld wel in Friesland of Drente werden uitgevaardigd²⁹.

Met andere woorden, het lijkt erop alsof de stedelijke overheden in het westen van de Republiek eerder overstroomd werden met allerlei beledigingszaken dan dat zijzelf zoveel greep konden krijgen op de behandeling ervan³⁰. Wij zouden het ook anders kunnen formuleren: zelf hielden zij zich verre van alle 'injurien, kyvagien en verschillen van woorden'. Zolang er geen al te groot geweld was gebruikt en zolang er geen overheidsfunctionaris of een vooraanstaand persoon het slachtoffer was geworden, lieten zij de beslechting van de geschillen maar al te graag aan de betrokkenen zelf. Het 'oudere' systeem moest zichzelf maar redden. In die zin moet de informele sociale controle, zoals die plaats vond binnen de buurten, een welkome aanvulling zijn geweest, zowel voor de kerk als voor de staat. Dat blijkt nog het best uit de werkzaamheden van de gereformeerde kerkeraad in Amsterdam. Lidmaten konden met hun kleine geschillen altijd terecht bij de kerkeraad, maar omgekeerd kon de kerkeraad in de uitoefening van de kerkelijke tucht dankbaar gebruik maken van de onderlinge sociale controle, van de netwerken van roddel en achterklap, zoals die in het toenmalige Amsterdam hebben gefunctioneerd³¹.

Ik zou dit 'oudere' systeem, deze informele sociale controle als de 'erehandel' willen betitelen³². Het is in feite een overkoepelend begrip, waartoe wij niet alleen de netwerken van roddel en achterklap kunnen rekenen, waarin de eer voortdurend gemeten werd, maar ook de beledigingen zelf, de vormen die die beledigingen konden aannemen, en uiteraard de gevolgen van een en ander: het eerherstel of juist het blijvende gezichtsverlies. Met ditzelfde begrip wordt bovendien het procesmatige, het element van wedijver en strijd, van geven en nemen, aangegeven³³. En het verwoordt een meer theoretisch uitgangspunt, gebaseerd op de ideeën van Erving Goffman en Pierre Bourdieu, waarin de nadruk wordt gelegd, niet op de regels, of zij wel of niet worden gevolgd, maar op de min of meer bewuste strategieën waarin de regels zonodig werden bijgebogen of omgebogen. Zoals Goffman het formuleerde: "we deal not so much with a network of rules that must be followed as with rules that must be taken into consideration, whether as something to follow or carefully to circumvent"³⁴. Op dezelfde wijze heeft Bourdieu gepleit voor een vervangen van 'regels' door 'strategieën'. Ook voor hem gaat het in de eerste plaats om het interpreteren, het aanpassen of eventueel het manipuleren van de regels³⁵. Het is een visie die nauw aansluit bij recente ontwikkelingen in de rechtsantropologie³⁶. Wat wij steeds weer zien, is hoe niet alleen het rechterlijke apparaat in de strategieën werd ingebouwd, maar ook de onderlinge roddel en achterklap, de bemiddeling van buurtmeesters en kerkeraden én de diensten van een notaris³⁷. Het wordt tijd dat wij de rol van de laatste eens nader gaan bekijken.

Notariële attestaties

De gebeurtenissen rond Caspar Stieneman en zijn vrouw stonden zeker niet alleen. Voor deze bijdrage werden 25 attestaties onderzocht waarin een scheldpartij werd vastgelegd. Alle verklaringen dateren uit het eerste decennium van de

achttiende eeuw, uit de jaren 1701 tot 1710, en werden opgemaakt door een Amsterdamse notaris. Een belangrijk gegeven is dat acht van deze attestaties een echtelijke ruzie betroffen. Ook binnenshuis werd flink gescholden, ik kom daar aan het eind van deze bijdrage nog op terug.

Als wij ons richten op de inhoud van deze attestaties, dan moet daar direct aan worden toegevoegd dat het louter gaat om een verkenning van deze bron. Het aantal attestaties is eenvoudig te gering om hier al bredere conclusies te trekken³⁸. Maar wat wij wel kunnen nagaan is welke rol de attestaties binnen de erehandel hebben vervuld en wat zij ons in grote lijnen over die erehandel kunnen vertellen. Al gaat het dan om een bescheiden aantal, het grote belang van de notariële attestaties ligt vooral daarin dat zij in het algemeen de gebeurtenissen veel uitvoeriger beschrijven dan de archieven van buurtmeesters, kerkeraden en banken van kleine zaken.

De precieze status van de attestatie is moeilijk aan te geven. Degene die zo'n verklaring liet opmaken kon een proces in gedachten hebben, maar soms wou hij alleen maar dreigen met een proces. De attestatie was dan bedoeld als een laatste waarschuwing aan de tegenpartij, als een laatste poging het conflict buiten de rechter om tot een oplossing te brengen³⁹. Omgekeerd was het ook mogelijk dat iemand een gunstige verklaring wilde hebben, omdat hij bang was voor de rechter te worden gedaagd. Soms was dat al gebeurd. Zo waren Nanningh Roelofs en Stijntje Martens ervan beschuldigd, dat zij in het huis van de weduwe Aletta Brinkhuysen op de Anjeliërsgracht de ruiten hadden ingegooid en nog andere "overlast ofte molest" hadden gepleegd. Op 8 februari 1707 is hun zaak op de 'schoutsrol' gekomen: de schout had hen voor de heren schepenen gedaagd zonder hen in voorlopige hechtenis te nemen⁴⁰. Een paar dagen later werd echter de notariële attestatie opgemaakt. En daarin was het juist de weduwe die door een hele groep burens werd beschuldigd. Zij zou Stijntje zelfs hebben uitgemaakt voor een "Franse Pats-hoer". Vermoedelijk werd de attestatie al op 15 februari overhandigd aan de schout. Althans, in de schoutsrollen lezen wij dan dat de zaak 'in statu' blijft en dat is meteen het laatste wat wij over de hele affaire horen⁴¹.

Kenmerkend voor het semi-processuele karakter van de procedure is dat de attestaties niet als bindend bewijs werden opgevat. Zij hadden geen andere status dan een ten gunste van de 'requirant' opgestelde getuigenverklaring. Wel bezaten zij grotere waarde voor de rechter naarmate zij sneller na het gebeuren waren vastgelegd. De getuigen konden zich dan des te beter de precieze toedracht voor ogen halen⁴². Van belang is verder, dat de getuigen hun 'redenen van wetenschap' moesten geven. Zij moesten duidelijk maken of zijzelf aanwezig waren geweest of dat zij het gebeuren van anderen hadden gehoord. En een ander belangrijk vereiste was dat de verklaring 'by eer ende vromigheid, in plaats van eede' werd afgelegd. De notaris was niet bevoegd getuigen onder ede te plaatsen. Dat bleef voorbehouden aan de rechterlijke macht⁴³. Toch was er altijd een garantie ingebouwd, de getuigenissen waren zeker geen vrijblijvende aangelegenheid. De getuigen moesten zich steeds bereid verklaren hun getuigenis, als de schout daarom zou vragen, 'met solemnele en plegtelijke eede' te bevestigen⁴⁴.

In twee van de hier bestudeerde attestaties is deze onder ede afgelegde bevestiging, het zogeheten ‘recollement’, ook achter de eigenlijke akte opgenomen. Blijkbaar had de schout een proces op het oog, al is het in geen van deze zaken zo ver gekomen⁴⁵. In de zaak rond Caspar Stieneman en zijn vrouw, die wel voor de rechter is gekomen, is zelfs sprake van twee ‘recollementen’. In de schoutsrollen konden wij achterhalen, dat zowel Geertruij de Nijs als Willem Splint en zijn vrouw hun getuigenis onder ede moesten bevestigen. Of zij dat ook hebben gedaan, lijkt twijfelachtig. Al een week later lezen wij: “Geertruij de Nijs en Willem Splint verklaaren in judicio Maria Goossen niet te kennen als in alle eere en deugt”. En dat is natuurlijk interessant. Wij ontmoeten hier opnieuw de ‘amende honorable’. Kennelijk hebben Geertruij en Willem op het laatste moment hun beschuldigingen ingetrokken. Wij horen niets meer over de Buiksloter schuit⁴⁶.

De ‘amende honorable’ komen wij ook elders tegen. Tot nu toe is er steeds gesproken over ‘attestaties’. Dat is niet helemaal correct, omdat drie van de 25 akten in feite ‘insinuaties’ zijn. De overeenkomsten zijn groot, maar er zijn ook een paar belangrijke verschillen⁴⁷. Zo lezen wij in een van de insinuaties hoe notaris Jan van Velen zich met twee getuigen bij Jan Kramer, een suikerbakker, heeft gevoegd. Hij doet dat uit naam van Christiaen Wensel, meesterknecht bij de meesterbakker François de Wit. Van Velen geeft dan de inhoud weer. Kennelijk had Kramer, toen een geelgieter bij hem kwam informeren naar Wensel, geroepen dat “de insinuant” een “schelm” was en een “broddelaer, die sijn werk niet en verstond”. Omdat dit “injuriën sijn die voor een eerlijk man niet en sijn te lijden”, vraagt Van Velen namens de insinuant “of gij geïnsinueerde de voorseyde scheldwoorden en injuriën alsnog gestand wild houden?” Ook waarschuwt hij dat Wensel de geuite beledigingen “ter herte” zal nemen, tenzij “gij geïnsinueerde de voorseyde injuriën wildet recanteren ende declareren dat gij van hem, insinuant, niet en weet te seggen als eer en deugt, soo als men van een eerlijk man behoort te spreken”. Tenslotte wordt ook Kramers antwoord vastgelegd. Hij verklaart plechtig “dat hij van den insinuant niet wiste, als alle eer en deugt ende hem voor een eerlijk man kende”⁴⁸.

Een insinuatie kon ook wel eens anders lopen. Zo krijgt Deliana Willems bezoek van notaris Johannes van Vilekens. Maar als hij haar vraagt of zij staande wil houden dat Elsje Jans “seven minder of meer hoerekinderen” bij een schoenlapper heeft gehad, antwoordt Deliana botweg “dat sij geen praats voor mij, notaris, over hadde”. Zij weigert hem nog langer te woord te staan. Ook scheldt zij de aanwezige Elsje nog eens voor “schoenlappershoer”. Op dezelfde vraag aan Lijsbeth Willems, wellicht een zuster van Deliana, had de notaris als antwoord gekregen “dat alle hetselve waer was, ende dat sij sulx voor den hooftofficier of rechter staende souden houden en bewaerheden”⁴⁹.

Van belang is natuurlijk dat wij in deze insinuaties opnieuw de ‘amende honorable’ zijn tegengekomen. Kennelijk kon de notaris min of meer dezelfde rol vervullen als de buurtmeesters en kerkeraden in de onderlinge erehandel, al moeten wij in het oog houden dat zijn rol, althans formeel, geheel passief moest

blijven. Van een actieve bemiddeling was geen sprake. Hij fungeerde hoogstens als 'go-between'.

De personen

Wie lieten nu een attestatie opmaken voor de notaris? Over de betrokken personen is niet zo heel veel te vertellen. In het algemeen was de status van de 24 requiranten iets hoger dan de status van de getuigen⁵⁰. Zo vinden wij onder de requiranten zelfs een regent, de weesmeester Constantijn Ranst, en daarnaast een notaris, een deurwaarder van de gemenelandsmiddelen, een gewezen impostmeester op de tabak, een schipper, een meester-kleermaker en een meester-lakenbereider. Aan de andere kant zijn er ook vijf pro deo-attestaties. Kortom, ook de lagere klassen onder de bevolking wisten de notaris te vinden, een gegeven dat nog eens wordt bevestigd door de precieze lokatie van de gebeurtenissen. In elf van de 25 attestaties hebben de moeilijkheden zich voorgedaan in de arme en dichtbevolkte wijken van de stad. In drie attestaties was het de Jordaan (toen nog het 'Nieuwe Werk' geheten), in zes attestaties de Nieuwmarkt- en de Jodenbuurt, en in twee attestaties (al ging het hier om dezelfde echtelijke ruzie) het 'Noordse Bos', een buurt begrensd door de Spiegel-, de Prinsen-, de Reguliers- en de Lijnbaansgracht⁵¹.

Voor de getuigen geldt in het algemeen dat zij tot het huispersoneel behoorden of toevallig op straat aanwezig waren geweest. Het zou te ver voeren hier hun beroepen op te sommen, maar het is opvallend dat onder deze 64 getuigen dertig mannen en vrouwen hun naam niet konden schrijven. Zij plaatsten slechts een kruisje, waarna de notaris vermeldde dat dit het 'merk' was van de bewuste getuige. Misschien heeft hierin meegespeeld dat het merendeel van de getuigen uit vrouwen bestond. Het ging om 40 vrouwen en 24 mannen. Dat zou een aanwijzing kunnen zijn, dat vrouwen een grotere rol in het buurtleven hebben gespeeld dan mannen. Wij moeten echter voorzichtig blijven, gezien het kleine aantal attestaties. Wel is het opvallend, dat de verhouding onder de requiranten juist het tegendeel laat zien. Daar ging het om vijftien mannen en tien vrouwen.

De strategieën voor de notaris

In hoeverre werden de diensten van de notaris nu ingebouwd in de strategieën van de requiranten? Met andere woorden, in hoeverre kunnen wij de attestaties eigenlijk wel vertrouwen? De wetenschap van de getuigen, dat zij hun verhaal eventueel onder ede voor het gerecht moesten herhalen, is ongetwijfeld een belangrijke garantie geweest voor de nauwkeurigheid van de verklaringen. Meeneed was een serieus vergrijp, de toedracht verdraaien was riskant. Maar het ging natuurlijk om een verklaring ten gunste van de requirant, een manoeuvre in de onderlinge erehandel. Juist daarom werden er altijd formules opgenomen die gericht waren op een verdere ontwikkeling, bijvoorbeeld op een proces. Het ging erom duidelijk te maken, dat de requirant geen schuld had aan het gebeuren, dat de moeilijkheden niet door hem veroorzaakt waren. Zo lezen wij regelmatig zinsne-

den als “sonder dat hij eenige de minste reedenen van offentie (...) gaff” of “sonder dat de requirant wederom eenige de minste scheltwoorden heeft gebruikt”. Bij alles wat deze mannen en vrouwen naar het hoofd geslingerd kregen, hadden zij zich steevast onderscheiden door “goede en vreetsame woorden”, door “goede bejegeninge” en alles “met gedult aengehoort” of “geduldiglijk verdragen”. De moeijlichkeiten kwamen van de tegenpartij.

Een andere strategie kwam erop neer dat details die voor de requirant nadelig waren, het liefst achterwege werden gelaten. Dat maakte de verklaring niet onwaar, zij kon altijd onder ede worden bevestigd, maar de requirant kon er zijn voordeel mee doen. Een fraai voorbeeld is de attestatie van de matroos Rokus van der Vin. Hij was getuige geweest van een scheldpartij tussen zijn schipper en de scheepschirurgijn. Achteraf verklaarde hij op verzoek van de schipper dat de verklaring die hij eerder had afgelegd ten gunste van de scheepschirurgijn wel juist was, maar dat de chirurgijn niet minder schuldig was geweest, dat deze op zijn beurt de schipper voor “schelm” en “donderse spaender-raper” had gescholden. Toevallig was juist dat element in de eerdere attestatie onvermeld gebleven⁵².

Het ging niet alleen om de precieze toedracht, het ging ook om de reputatie van de requirant, waar dan telkens de slechte naam van die andere man of vrouw tegenover werd gesteld. Typerend is bijvoorbeeld de formule die voor de zusters Vilekens werd gebruikt: “dat de requiranten vreedzaam ende ter goeder naam en faam syn staande, daar ter contrarie voornoemde weduwe Van Omma een seer slegt leven en quaat comportement is houdende”. Over een andere requirant lezen wij dat hij een persoon is “van een vreetsaem, stil ende een goet leven, dewelke met gene de minste menschen questie ofte rusie soude maken”. Maar over de tegenpartij vertelde dezelfde getuige dat zij “van een ider hoort seggen” dat die “een slegt gedragh van leven” leidden. Uiteraard konden de getuigen niet van alles beweren, maar wij moeten wel degelijk oppassen met deze verklaringen. Zo meldden de getuigen over Pieter van Hal, de waard in herberg *De Witte Roos* aan de Vijzelstraat: “is een vreedig man, waarvan sy nooyt oft oyt anders als alle eer en deugt hebben horen spreken”. Dat lag heel wat anders met Jan van Waye, de schoenlapper die de herberg op stelten had gezet. Over hem wisten de getuigen dat hij “alom bekend” stond als een “moeytemaker en vegter”. Toch is het juist Van Hal en niet Van Waye die wij terugvinden op de schoutsrol. Een jaar na het gebeuren wordt hij veroordeeld tot een boete van drie gulden (de reden blijft overigens onduidelijk). Drie jaar later krijgt hij bovendien een boete van twintig gulden voor verbreking “van de interdictie door de Heer Hooft Officier gedaan”. Het is mogelijk dat de herbergier in 1703, toen de getuigenverklaringen werden afgelegd, inderdaad een goede reputatie bezat, maar het feit dat hij ondanks zijn goede reputatie al een jaar later voor de rechtbank moest verschijnen is een waarschuwing dat wij de getuigenverklaringen nooit te letterlijk moeten nemen. In ieder geval zullen andere bronnen zoveel mogelijk in het onderzoek betrokken moeten worden.

Het vocabulaire

Om welke scheldwoorden ging het nu? En wie kregen de beschimpingen naar hun hoofd geslingerd? Kijken wij naar de mannen, dan blijkt al gauw dat de meesten werden uitgescholden voor 'schelm'. Onder de 67 krachttermen die hen werden toegevoegd vinden wij 24 keer de term 'schelm': zo'n 36%. Op ruime afstand, met 9%, kwam de benaming 'dief'. Meer incidenteel vinden wij benamingen als 'deugniet', 'schoft', 'schurk' en 'schobbert'. En hetzelfde geldt voor 'beest' of 'hond', met een enkele keer de suggestie dat het slachtoffer syphilis had ('pokkige beest', 'verrottigen hondt', 'pockige en rottige hondt en beest'). Seksuele toespelingen blijven echter zeldzaam. Een paar keer vinden wij de benaming 'pol', het toenmalige woord voor pooier. Verder werd één man voor 'hoerenjaeger' en 'hoerendop' gescholden, maar daar gold het een bijzondere beschuldiging. Er werd gesuggereerd dat de man, een zekere Jan van Raad, ontucht had gepleegd met zijn dochtertjes. Wat ontbreekt is de term 'hoorndrager'. In het zeventiende-eeuwse Rome en Dijon was dit juist de meest gehanteerde beschimping: de man werd aangevallen in de ontrouw van zijn vrouw⁵³. In de kluchten die in de zeventiende-eeuwse Republiek zo populair zijn geweest werden mannen eveneens voor 'hoorndrager' gescholden⁵⁴. Maar het zou wel eens kunnen, dat het hier eerder een literaire conventie betrof dan een conventie die ook zijn wortels in de dagelijkse werkelijkheid heeft gehad. Weliswaar werd het scheldwoord ook buiten de schouwburg gehanteerd, maar het schijnt toch niet erg verbreid te zijn geweest⁵⁵. Scheldwoorden als 'sodomiet' of equivalenten hiervan ontbreken eveneens⁵⁶. Ook hier zullen wij echter, vanwege het bescheiden aantal attestaties, voorzichtig moeten blijven in onze conclusies.

Bij de beledigingen die vrouwen naar hun hoofd kregen geslingerd vinden wij een veel geringere variatie. Daar ging het om 32 verwensingen. De term 'hoer' was met een score van 21, ongeveer tweederde van de gevallen, het meest gebezigde scheldwoord. Wel waren er talrijke variaties: 'jonge hoer', 'oude hoer', 'donderhoer', 'dievehoer', 'pockege hoer', 'eetbrekerse hoer', 'verbougerde hoer', 'knechtshoer', 'schoenlappershoer' en, zoals wij zagen, zelfs 'Franse Patschoer'. Verder werden de vrouwen voor 'beest' gescholden (bijvoorbeeld 'dubbelde beest', 'beest der beesten', 'koeijbeest', 'bliksemsbeest' of 'dondersbeest') en een enkele keer voor 'teeff'. Geen van de vrouwen werd voor 'toveres' of 'kol' gescholden. Het is mogelijk, dat een dergelijke beschimping nog maar weinig zeggingskracht had in het toenmalige Amsterdam. Maar in de periode daarvoor heeft dat waarschijnlijk anders gelegen. Zo werden in 1658 twee Amsterdamse vrouwen openlijk op straat "voor collen uitgcreeten". Voor hun huis had zelfs een opstootje plaats gevonden, waarin zij nog eens een half uur lang om hun toverij waren uitgescholden⁵⁷.

Het zal geen toeval zijn geweest dat mannen vooral voor 'schelm' en 'dief' werden uitgemaakt en vrouwen vooral voor 'hoer'. 'Schelm' was beslist geen onschuldige betiteling. In het algemeen stond de term voor professionele of financiële onbetrouwbaarheid. Hierboven kwamen wij al Christiaan Wensel tegen,

die voor een “schelm” werd gescholden en voor een “broddelaer, die sijn werk niet en verstond”. Termen als ‘schelm’ en ‘dief’ werden ook gebruikt onder de droogscheerders, als een van hen werd ‘vuilverklaard’, als hij door zijn collega’s uit het gilde werd gestoten. Zo iemand werd voor ‘oneerlijk’ gehouden, hij had zijn eer verloren en werd ook sociaal gestigmatiseerd⁵⁸. De financiële onbetrouwbaarheid blijkt vooral, als de scheldwoorden ‘schelm’ en ‘bankroetier’ nagenoeg als synoniemen worden gebruikt⁵⁹. In 1707, bijvoorbeeld, was er rumoer uitgebroken op het stadhuis, nota bene recht voor de deur van de burgemeesterskamer. Het gebeuren kwam erop neer, dat Jurriën Huisman, een deurwaarder, de gewezen impostmeester Jan van der Sande bij de mouw had gevat en hem luidkeels had uitgescholden voor een “bankrottier, schelm, schurk, platluijs, en wat diergelijcke scheldinge meer mogte sijn”. Een van de getuigen was toen tussenbeide gekomen en had Huisman gevraagd “off hij wel wiste dat dat saken waren van een zeer groote en swaare gevolgh?”⁶⁰ Het ging in feite om een algehele suggestie van onbetrouwbaarheid, in de felste verwensingen zelfs van laaghartigheid en eerloosheid. Hetzelfde gold voor een term als ‘dief’. Ook dat scheldwoord fungeerde haast als een synoniem voor ‘schelm’⁶¹.

Een dergelijke, alomvattende betekenis bezat ook het scheldwoord ‘hoer’. Het zou in ieder geval onjuist zijn om achter de betiteling ‘hoer’ louter een betichting van prostitutie te vermoeden. ‘Hoerdom’ of ‘hoerij’ hield meer in dan dat. Als synoniem voor ‘onkuisheid’ of ‘onecht’ ging het in feite om alle seksualiteit buiten het huwelijk, buiten de ‘echt’. Prostitutie viel daaronder, maar ook alle voorrechtelijke seksualiteit en overspel⁶². In een van de echtelijke ruzies die in de attestaties werden opgenomen is het duidelijk deze ruime betekenis waar alles om draait. De requirante was Lijsbeth Gramma, de echtgenote van Gerrit Noordhoff, die door haar man voor “beest” en “eetbrekerse hoer” was gescholden: “Die eetbrekerse hoer heeft een ander liever dan mij”. Het is niet eens duidelijk of zij overspel heeft gepleegd, maar hij heeft haar zo mishandeld, aldus de getuigen, “dat zij blauw was van dat slaen aen haer lighaem”.

Hoe een getrouwde vrouw zich eigenlijk moest gedragen werd door diezelfde getuigen nauwkeurig aangegeven. Zij verklaarden “dat zij de requirante lange jaren en van kints been aff hebben gekent en altijd haer niet zeer familjaer, anders als zeer ingetogen, kuys en eerbaer hebben gesien en bevonden”. Met andere woorden, hield een vrouw zich niet aan die moraal, was zij teveel uithuizig of ging zij gemakkelijk met andere mannen om, dan liep zij al gauw het risico voor ‘hoer’ te worden gescholden. Dat gold evengoed voor alleenstaande vrouwen, zeker voor weduwen die toch al met een zeker wantrouwen werden bekeken. In 1655, bijvoorbeeld, werd de weduwe Anneken Jeuriaens voor de kerkeraad ontboden. “Gaet de heelen dagh langs de straten”, zo was er over haar geklaagd. Maar toen de kerkeraad haar voorhield “datse beschuldicht wort ledich dagelicx te gaen”, verzette zij zich tegen dit verwijt. Haar kinderen hadden ziek gelegen, zo vertelde zij, “waerdoor het gecomen is dat sij dickwils heeft moeten uitgaen ende op de straet is gesien geworden”. Bovendien voegde zij hieraan toe, dat zij “neer-

stich” was “in het aenhooren van Gods Woort ende vlytich in haer werck binnenshuijs”⁶³.

Ging het bij de meeste scheldwoorden die mannen kregen toegevoegd om een algehele professionele onbetrouwbaarheid, met alle gradaties van dien, bij de scheldwoorden die tegen vrouwen werden gebruikt ging het om een algehele seksuele onbetrouwbaarheid. En ook daar kon al de minste aanwijzing voldoende zijn om direct te worden uitgescholden. De precieze achtergronden bij dit onderscheid, dat steeds weer opduikt in studies over de vroeg-moderne tijd, zijn moeilijk aan te geven⁶⁴. Misschien is het daar nog te vroeg voor. Uiteraard waren mannen meer betrokken in de economie dan vrouwen. Juist daar was de professionele betrouwbaarheid echter van groot belang: een groot gedeelte van de economie berustte op face-to-face relaties, op onderling vertrouwen. Werd dat vertrouwen beschaamd, dan werd de schade als het ware verhaald op de reputatie van de boosdoener. De gevolgen – verlies van klandizie, uitblijven van krediet – konden zowel voor de ‘schelm’ als voor zijn gezin aanzienlijk zijn. Een ‘bankroetier’ kon zelfs de huwelijkskansen van zijn dochters ondermijnen. Jacob Cats, bijvoorbeeld, verbrak de contacten met een geliefde, toen hij hoorde dat haar vader voor een ‘bankroetier’ werd gehouden⁶⁵. Op dezelfde wijze zal ook een slechte reputatie van de vrouwen, zowel van de moeder als van de dochter, gevolgen hebben gehad voor de economische positie van het gezin. Ook hier zal een band hebben gelegen met de huwelijksstrategieën: een onteerde dochter kon de kansen op een behoorlijk huwelijk wel vergeten, zoals ook een overspelige echtgenote de kansen van het gezin direct ondermijnde. Het lijkt vooral te gaan om een mengeling van motieven: moraal, economische positie en daarnaast de behoefte om zich van de lagere of de onderklassen in de maatschappij te onderscheiden⁶⁶. Terwijl hier een aantal structurele overeenkomsten kunnen worden aangewezen tussen de verschillende culturen, zijn het tegelijk zulke scheldwoorden als ‘hoorndrager’ of ‘sodomiet’ – het feit dat niet overal dezelfde termen werden gehanteerd – die ons op de eveneens aanwezige verschillen wijzen.

Lokaties en ritueel

Laten wij tenslotte nog eens kijken naar de precieze lokaties en naar het ritueel. In zijn *Hedensdaegse rechtsgeleertheit* heeft de Friese jurist Ulrik Huber nadrukkelijk gewezen op het belang van de lokatie, de plaats waar de belediging werd geuit. Had de ‘hoon’ plaats gevonden op straat, vooral als mensen op weg waren naar de kerk, naar het gerecht of naar de markt, dan werd dit in Friesland met een dubbele boete bestraft. Een belediging in de kerk, tijdens de dienst, werd zelfs viervoudig bestraft⁶⁷. De lokatie was inderdaad een belangrijk gegeven. Ook de gereformeerde kerkeraad in Amsterdam nam beledigingen die in de kerk of op het stadhuis hadden plaats gevonden ernstiger dan andere beledigingen⁶⁸. Het ging er natuurlijk om dat het gezichtsverlies des te groter was, naarmate er meer omstanders, meer getuigen, aanwezig waren. Het was een wetenschap die door de beledigers doelbewust in hun strategieën kon worden ingebouwd. Zo zagen wij al aan

het begin hoe Caspar Stieneman en zijn vrouw juist bij het opgaan van een brug werden aangeklampt. Op zulke plekken was het altijd wel druk. Daar stonden ook dikwijls de straatzangers, de marskramers en andere venters met hun waar⁶⁹.

Een ander voorbeeld is de meester-broodbakker Harmen Rosendael. Toen een makelaar, Zacharias van Dalen, voorbij zijn huis kwam, had Harmen “over zijn deur” geroepen dat Van Dalen een “dieff” was, terwijl hij eveneens, met andere mensen om zich heen, geroepen had dat diens huishoudster, Orseltje Specht, een “uijterede hoer” en een “dubbelde beest” was⁷⁰. Dezelfde strategie, maar dan nog beter ten uitvoer gebracht, treffen wij aan in een ander geval, dat van een joods echtpaar, Joseph Ariette en zijn vrouw. “Leggende tezamen over haar deur” hadden zij de koopman Adriaan van der Giessen uitgescholden, toen die met twee andere mannen voorbij kwam: “Daar gaat dien ouden schelm, met nog twee andere schelmen”. En zij hadden eraan toegevoegd: “Hij gelijkt een misdadiger, zij derven op de beurs niet komen”. De twee getuigen, allebei vrouwen, waarvan de een in haar winkel had gezeten en de ander toevallig op de trap aan de straat had gestaan, vertelden nog dat het echtpaar zich altijd “zeer goddeloos en profaan” gedroeg. Dat was hun reputatie in de buurt⁷¹.

De gewezen impostmeester Jan van der Sande was zelfs klemgezet op het stadhuis. Met alle stedelijke diensten die daar waren gevestigd, was het daar altijd een komen en gaan van kooplieden en andere welgestelde burgers. Kortom, werd je daar voor ‘schelm’ en ‘bankrottier’ uitgemaakt, dan was het gezichtsverlies wel heel erg groot. Vandaar dat een van de getuigen aan de belediger had gevraagd of hij wel wist wat hij deed⁷². In een andere zaak was er haast sprake van opruiing. Daar was het slachtoffer Adriaan Lageman, een deurwaarder van de gemeenlandsmiddelen. Op de druk bezochte schapenmarkt bij de Regulierstoren, de huidige Munt, werd hij uitgemaakt voor “verklicker”, “dieff”, “schobber”, “bliksemskint” en “bloethont”. Er was direct een menigte toegeschoten die de deurwaarder zeker had mishandeld, zo meenden de getuigen, als de man niet op tijd zijn deurwaardersstokje had getrokken en dit aan de mensen had getoond. Uiteindelijk had hij zich kunnen redden in een distillateurswinkel op de hoek van de Vijzelstraat⁷³.

Behalve een drukke, openbare lokatie kon ook het ritueel de smaad vergroten. In verschillende attestaties kunnen wij lezen hoe het huis van de slachtoffers wordt opgezocht en hoe de bewoners dan met veel kabaal worden uitgedaagd om naar buiten te komen. Het gaat hier in feite om een van de ‘onschuldiger’ vormen van de ‘charivari’⁷⁴. In de Bloemdwarsstraat was het zelfs een kleine optocht geweest die naar het huis van Aagje was getrokken. Of er ook veel omstanders aanwezig waren, wordt niet vermeld. Maar zij zullen ongetwijfeld zijn toegestroomd, toen Geertruij de Nijs met “veel geschreeuw en geraas” had geroepen: “laats’er uijtkomen” en “laat’er uw pol maar uijtkomen”. In een andere attestatie lezen wij hoe drie vrouwen en een man “groot geweld” maakten voor de deur van notaris Johannes van Vilekens – ook die werden wel eens het slachtoffer –, waarbij een man uit het gezelschap tot verschillende keren toe de notaris “uijt zijn huijs daagde met drigementen van den requirant in den beck te sullen snijden”.

Met zijn allen hadden zij het slachtoffer uitgescholden voor “schelm”, “dief”, “schurck” en “uijtgebannen hont”. Het patroon was in beide gevallen hetzelfde: eerst verschijnt er een groep mensen voor het huis, dan wordt er op de deur gebonst en als er niet open wordt gedaan, volgt er een luidruchtige scheldpartij en de uitdaging naar buiten te komen. Wij zien hetzelfde patroon in wat bescheidener omvang in een derde geval. Hier was er geen sprake van een optocht of een grote groep. Wel werd er tot twee keer toe op de deur gebonst door het kleine buurmeisje van Jan de Raad. Toen men ging kijken stond de buurman op zijn eigen stoep, terwijl hij De Raad meermalen “voor de deur eischte”⁷⁵.

In al deze gevallen is het ritueel betrekkelijk vreedzaam gebleven. Elders, bijvoorbeeld in het vroegmoderne Wilster, een stadje in de buurt van Hamburg, of in Beieren ging het meestal anders toe. Daar werden de uitdagingen ook werkelijk gevolgd door een vechtpartij, terwijl het huis van het slachtoffer, met name de deuren en de vensters, het maar al te vaak moest ontgelden: een kwestie van huisvredebreuk⁷⁶. In Amsterdam bleef een dergelijk vergrijp beperkt tot de gebeurtenissen rond de al genoemde notaris. Toen deze open had gedaan, had het gezelschap hem teruggedrongen in de gang. Ook het dreigement van de notaris, dat hij de schout zou laten roepen had weinig indruk gemaakt. “Ik lach om de hoofdofficier”, zo had de leidster hem toegevoegd. Helaas heb ik niet kunnen achterhalen hoe dit geval en de twee andere gevallen zijn afgelopen.

Beledigingen in huis

De eer was nauw verbonden met de openbare ruimte. Het is een conclusie die wij tegenkomen in de meeste studies over belediging en ook hierboven hebben wij dat verband nog eens kunnen vaststellen. Toch is het opvallend dat negen van de 25 attestaties niet een scheldpartij op straat betreffen, maar een fikse ruzie binnenshuis. In zeven van deze attestaties is het de man die zijn vrouw voor van alles en nog wat heeft uitgemaakt. In één attestatie is het juist de vrouw die zich hieraan heeft schuldig gemaakt en in een andere attestatie, tussen Hester Ranst en een zangmeester, een zekere D’Ailly, vlogen de woorden over en weer. Nu is het niet zo verrassend dat er ook heel wat binnenskamers werd gescholden, maar wij zouden toch niet zo gauw verwachten dat ook deze beledigingen in een attestatie werden opgetekend. In huis was het gezichtsverlies vele malen minder.

Als wij iets nauwkeuriger naar de attestaties kijken, dan is het probleem snel opgelost. In de attestaties waarin de man de beledigingen heeft geuit gaat het in feite om het geweld dat hij heeft gebruikt. Daar valt alle nadruk op. De twee andere attestaties vormen bijzondere gevallen. Het meest spectaculaire is dat van Hester Ranst. Haar vader, die de attestatie had laten opmaken, had het document waarschijnlijk nodig om haar te onterven. Dat is ook gebeurd. Het enige dat zij na zijn dood zou ontvangen was de ‘legitieme portie’: dat deel van de erfenis waar een kind ook nog bij onterving recht op had. Wat in de attestatie werd vastgelegd was het al te lichtzinnige gedrag van deze vrouw, die in 1698 weduwe was geworden en in 1707 of misschien al eerder een relatie was aangegaan met de

zangmeester D'Ailly. Misschien had haar vader haar niet ontferd, als zij de relatie voor de buitenwereld verborgen had gehouden. Maar de attestatie getuigde juist van het tegendeel. In aanwezigheid van de schoonmaakster en haar twee kinderen had zij D'Ailly uitgescholden voor een "pokkige beest en verrottigen hondt, en dat hij onbequaem om een vrouw te beslapen was (...), seggende zij, vrouwe, wijders dat het haar wel vijff hondert guldens van de Sardammer doctor hadde gekost dat sij van die quaal was genesen geworden". De zangmeester zal haar wel gonorrhoe hebben bezorgd. Dit speelde allemaal in Amsterdam. Later, in haar buitenhuis in Breukelen, had de schoonmaakster hen verschillende keren samen in bed gezien. Toen de relatie werd verbroken, had zij ook nog gehoord hoe D'Ailly haar meesteres had toegeroepen: "Nu ga ik heen, hadieu, jou verbougerde hoer, jou knegtshoer", waarop haar meesteres had teruggeschreeuwd: "Ik ben geen bendehoere, ik ben niemant anders sijn hoer geweest als de jouwe". Uiteindelijk had D'Ailly ook nog twee paarden, wat zilveren bestek en een paar andere dingen meegenomen⁷⁷. Wat er precies heeft gespeeld blijft onduidelijk, maar de hele affaire en vooral haar ongegeneerde scheldpartijen vielen moeilijk te verenigen met het gedrag dat van een regentendochter werd verwacht. De oude Ranst liet haar zelfs voor de vierschaar dagen. In 1714, toen hij overleed en het testament geopend werd, bleek inderdaad dat Hester was ontferd⁷⁸.

Het andere geval is minder sensationeel. De man, Maurits Guutheer, een meester-lakenbereider, vertelt in feite dat hij een hard werkende en serieuze huisvader is, maar dat zijn vrouw, Geertruijd Hummelingh, haar plichten in de huishouding schromelijk verwaarloost. Zij blijft tot laat in de morgen in bed liggen, drinkt koffie en thee "met haar meyt aen de eene, ende haer najster aen de andere zijde". Kortom, zij gaat veel te vertrouwelijk om met het personeel en durft hen nauwelijks te gebieden. Het vlees en de vis laat zij inkopen door de meid of door anderen die er geen verstand van hebben en niet eens geld kunnen tellen. De kinderen geeft zij geen enkele opvoeding. Bovendien gaat zij in de huishouding "seer splendit" te werk, zij geeft veel te veel geld uit. Ook gaat zij bijna dagelijks de straat op, zonder dat hij weet dat zij weg is of waar zij is. En als hij haar vermanend toespreekt, dan wordt hij uitgescholden voor "keukenklouwer", "babock" en "schelm". Er was dus heel wat mis met deze vrouw. Zij gedroeg zich precies zoals een getrouwde vrouw uit haar klasse zich niet zou moeten gedragen. Wat Guutheer heeft willen bereiken blijft onduidelijk. Misschien moest de attestatie opwegen tegen een attestatie die al eerder door de vrouw was opgesteld⁷⁹.

In de zeven attestaties waarin de mannen hun handen niet konden thuis houden liggen de zaken wat eenvoudiger. Het is mogelijk dat de vrouwen uit waren op een scheiding van tafel en bed. Het geweld was zeer verschillend. Soms ging het minder om wat er precies had plaats gevonden dan om de dreiging en het gevaar van de situatie. Wat Herman Mighelsz. had gedaan was niet zo erg, maar zijn uitzinnige scheldpartijen, niet alleen tegen zijn vrouw maar ook tegen haar broer en zuster, hadden hen zeer bezorgd gemaakt, "sulcx dat denselven Mighelsz. veeleer naa een dol en uijtsinnig mensch geleeck, als aan ijmant die sijn selven en

sijn verstant wel besit”. Misschien wilden zij hem naar het dolhuis hebben⁸⁰. Jan Winkel, een distillateur in de Noorderstraat, had zijn echtgenote wel degelijk mishandeld. Zij had de buren de gaten in haar hoofd getoond, terwijl haar ook heel wat haren waren uitgetrokken. Een van de rakkers van de schout, die erbij was geroepen, had haar zelfs aangeraden: “loop wegh of hy zal uw den hals breken”. Verder lezen wij dat de man haar het huis uit had geschopt, juist toen zij haar kind de borst wou geven, “zoodanigh dat zij, requirante, met haar bloote borst op de stoep viel”. De hele buurt hield hem voor een “dronken drinker en wijvenbeul”⁸¹. Gerrit Noordhoff, de man van Lijsbeth Gramma, was zo jaloers dat hij haar voortdurend sloeg. Soms kon zij alleen maar jammeren: “O God, waarom sla je myn zoo?”⁸².

Wat opvalt bij dit echtelijk geweld is dat ook hier de buren nadrukkelijk aanwezig zijn⁸³. Al gaat het om kwesties tussen man en vrouw, steeds zijn het de buren die toesnellen, als zij vinden dat de man al te veel geweld gebruikt. Toen Lijsbeth Gramma met een bijl werd bedreigd, hadden haar buren in de Bloedstraat haar onmiddellijk ontzet. In de Ridderstraat waren het Lijsbeth Jans en Albertje Cornelis die hun buurvrouw Catharina Bisschot hadden bevrijd, zoals zij bij een andere gelegenheid, toen zij haar hoorden huilen onder de slagen, haar woonkelder waren binnengesnel⁸⁴. Op dezelfde wijze was Hilletje Jans, toen zij bedreigd werd door haar man, direct naar binnen gevluht bij haar overburen in de Oude Kennissteeg⁸⁵.

Het belangrijkste in deze zeven attestaties was telkens het uitgeoefende geweld. Daar werd de meeste aandacht aan besteed, maar tegelijk bleven ook de scheldwoorden van belang, zij werden woordelijk vermeld. Wellicht heeft hier ook in meegespeeld, dat de grens tussen de openbare en de privé sfeer toch niet zo groot is geweest als wij dikwijls denken.

Besluit

Het zal de lezer ondertussen duidelijk zijn geworden dat de notariële attestaties, naast de archieven van kerkeraden, lagere rechtbanken en buurtmeesters, een interessante bron vormen voor het bestuderen van eer en belediging in de vroegmoderne periode. Al ging het om een bescheiden aantal attestaties, toch konden wij hieruit waardevolle gegevens halen over de sociale status van de personen, over het gehanteerde vocabulaire, over de meest voorkomende lokaties en over de rituele vormen waarin de beledigingen tot uiting werden gebracht. Essentieel is verder, dat wij niet alleen in de archieven van kerkeraden, buurtmeesters en lagere rechtbanken, maar ook in deze notariële bescheiden belangrijke sporen hebben gevonden van de ‘amende honorable’, al moeten wij in het oog houden dat de notaris in het bevorderen of het tot stand brengen van een dergelijke schuldbekentenis niet een actieve maar eerder een passieve rol heeft vervuld. Althans, in Amsterdam trad hij hoogstens op als ‘verbindingsman’, als ‘go-between’.

Eigenlijk was het niet zo verrassend, dat deze ‘amende’ ook buiten de officiële rechtspraak een opvallende rol heeft gespeeld. Daarvoor was de ‘erehandel’ – het

informele circuit waarin de eigen eer en die van anderen voortdurend werden gemeten, aangevallen en verdedigd – een veel te belangrijk verschijnsel. Vooral in de zeventiende eeuw lijken kerkeraden, buurtmeesters, lagere rechtbanken en wellicht ook de notarissen geheel verrast te zijn door de vele conflicten die de erehandel met zich mee bracht. Met de huidige stand van het onderzoek is het nog te vroeg om duidelijke conclusies te trekken. Maar het feit dat de stedelijke overheden in het westen van de Republiek nauwelijks berekend waren op de enorme toevloed aan ‘kleine zaken’, lijkt moeilijk te verenigen met zulke geïjkte opvattingen, als zou de vroeg-moderne staat een alomvattende disciplinerende heffing opgelegd aan de samenleving. Het zou de moeite lonen die ‘blik van boven’ te verwisselen voor een ‘blik van beneden’, waarin de erehandel in al zijn mechanismen en strategieën aan een nader onderzoek wordt onderworpen.

Summary

The notary and the ‘negotiation of honour’. Insults before the Amsterdam notary, 1701-1710

One of the most important sources containing data on honour and insults in the Dutch Republic are the notarial archives. The author has selected 25 attestations on insults taken from the Amsterdam notarial archives over the years 1701-1710, to discuss the persons involved in these cases, their strategies and vocabulary (including the gender-specific nature of the insults), the locations where insults were launched and the ritual forms they could adopt. This analysis is preceded by a discussion of the documents involved, the importance of the *amende honorable* in these and related documents (such as church records, the records of lower courts and neighbourhood officials) and the importance of the *erehandel*, the daily ‘negotiation of honour’ in the lives of the men and women involved. So far this *erehandel* and its precise mechanisms have hardly been studied. But its presence and the fact that almost every seventeenth-century town in the province of Holland established a ‘lower court’, a *bank van kleine zaken*, in which numerous insults were dealt with, raises some questions of wider significance. It looks as if the judicial authorities were taken quite by surprise by the rising flood of cases concerning honour and insults. The *banken van kleine zaken* were explicitly established to keep the judicial system from getting blocked. Neighbourhood officials performed the same function. Such developments raise questions about the adequacy of long-standing perspectives in which the institutions of the state are merely seen in terms of social discipline.

1. Deze benaming zou pas in de loop van de achttiende eeuw een grotere bekendheid verkrijgen. Tot dan werd deze zeventiende-eeuwse stadsuitbreiding bij voorkeur aangeduid als 'Het Nieuwe Werk'.
2. Gemeente-Archief Amsterdam [hierna GA A'dam], Not[arieel] Arch[ief] 7158, 465 e.v. (18/9/1705).
3. A. Pitlo, *De zeventiende en achttiende eeuwse notarisboeken en wat zij ons omtrent ons oude notariaat leeren* (Haarlem 1948) 249. Naar de materieelrechtelijke inhoud kunnen de notariële akten onderscheiden worden in akten rond het familie- en erfrecht, akten in de vermogensrechtelijke sfeer en akten in semi-processuele zaken. Tot deze derde categorie kunnen de attestaties worden gerekend. Wat wij daar aantreffen is inderdaad het 'ruige leven' van die tijd: wij vinden niet alleen gevallen van belediging, maar ook van geweldpleging, diefstal, buitenechtelijk geslachtsverkeer en nog een reeks andere onrechtmatige gedragingen en delicten. Zie hierover: A.Fl. Gehlen, *Notariële akten uit de 17e en 18e eeuw. Handleiding voor gebruikers* (Zutphen 1986) 13 en 166. Over de praktijk van de Amsterdamse notaris, zie Wim Heersink, "'Van oude tijden bij alle volkeren geacht". Amsterdamse notarissen van schrijftafel tot schepenbank', Sjoerd Faber (ed.), *Nieuw licht op oude justitie. Misdaad en straf ten tijde van de Republiek* (Muiderberg 1989) 48-63. Dezelfde auteur bereidt op het moment een proefschrift voor over notariaat en geschilbeslechting in Amsterdam en een aantal omliggende gemeentes. Zie voorlopig: Wim Heersink, 'Een eenakter uit het ruige leven. Notarissen, criminaliteit en strafrechtspleging te Amsterdam, 1600-1800', R. van Swaaningen e.a. (eds.), *À tort et à travers. Liber amicorum Herman Bianchi* (Amsterdam 1988) 261-272.
4. Voor deze omschrijving, vgl. het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, tweede deel, eerste stuk, kol. 1684, 3: "door woord of daad iemand kwetsen in zijne eer of goede naam". Bij 'daad' wordt hier eerder gedacht aan begeleidende handelingen als een klap in het gezicht of het afrukken van een vrouwenmuts. De zeventiende-eeuwse jurist Simon van Leeuwen hanteerde eenzelfde omschrijving, maar verwees bij de 'daad' naar vergrijpen als verkrachting of overspel. Zie Simon van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands-Regt, waar in de Roomse wetten, met het huydendaagse Neerlands regt (...) over een gebragt werden* (Leiden en Rotterdam 1664) 428. Overigens is met opzet gekozen voor de vage formulering "veel van deze zaken". Hoe groot het aandeel van de beledigingszaken nu precies is geweest zou nog nader moeten worden vastgesteld. Dat dit aandeel belangrijk moet zijn geweest, kan worden afgeleid uit de oprichtingsbepalingen van de 'banken van kleine zaken', waarin steeds weer deze zaken worden genoemd. Bovendien werd in een verkennend onderzoek van een aantal bewaard gebleven archieven dit beeld bevestigd.
5. Om ons tot het gewest Holland te beperken: in 1598 werd in Leiden het 'college van vredemakers' ingesteld, al ging het daar op dat moment eerder om de traagheid en de kosten van de processen; in 1611 volgde de 'Bank van Injuriën en Calumniën' in Amsterdam (ook de naam van deze bank wijst op een overmaat aan beledigingszaken); daarna kwamen de 'banken van kleine zaken' in Haarlem (1613), Gouda (1618), Rotterdam (1628), Hoorn (1636), Enkhuizen (1646), Dordrecht (1692) en Delft (1714). Het Leidse college had een grotere competentie dan de andere colleges. Zie voor deze gegevens: C.M.G. ten Raa, *De oorsprong van de kantonrechter* (Deventer 1970) 128-173.
6. Voor de rol van de buurtmeesters, zie Herman Roodenburg, "'Freundschaft", "Brüderlichkeit" und "Einigkeit": Städtische Nachbarschaften im Westen der Republik', in: T. Dekker e.a. (eds.) *Ausbreitung bürgerlicher Kultur in den Niederlanden und Nordwestdeutschland* (Münster 1991) 10-24; voor een uitgebreider overzicht, met grotere aandacht voor het buurtleven zelf, zie idem, 'Naar een etnografie van de vroegmoderne stad: de 'gebuysten' in Leiden en Den Haag', in: Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (eds.), *Cultuur en maatschappij in Nederland, 1550-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Amsterdam/Heerlen 1992); voor de rol van de kerkeraden, zie Herman Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum 1990) 39-43, 244-254 en 350-354. Het is mogelijk dat conflicten rond belediging ook op deze wijze in de gilden of de 'neringen' werden beslecht, al zal dat eerder ter plekke op de werkvloer hebben plaats gevonden dan in de officiële bijeenkomsten van deze organisaties. Zie Rudolf Dekker, 'Labour Conflicts and Working-Class Culture in Early Modern Holland', *International Review of Social History* 35 (1990) 393-397.
7. Meestal werd dit in de instructies voor de 'banken van kleine zaken' expliciet vermeld. Zo werd in Amsterdam vastgesteld: "in sake van injurien, in woorden ofte in feyten (...) sullen de voorsz. commissarissen hare uysterste neerstigheyt doen om partyen t'accorderen, indien het doenlyck is". Het is mogelijk, dat onder dit 'accorderen' ook 'vredeleggingen' werden bedoeld. Zie hierover de onderstaan-

de noot 24. Dat de gemoederen hoog konden oplopen, blijkt wel uit een later artikel uit 1632. Toen werd bepaald, "dat de Heeren Commissarissen van nu voortaan sullen vermogen de partijen die, in de camer wesende ofte daer buyten gegaen sijnde, malcanderen injuriëren ende qualijck bejegenen" met een boete van één gulden voor de armen te bestraffen. Zie *Handvesten*, 671-672.

8. Over dit herroepen van de belediging, de 'amende honorable', en het onderscheid met de 'amende profitable', waarbij een schadevergoeding werd gegeven, zie de bijdrage van Broers aan deze bundel en de daar geciteerde literatuur.

9. Geciteerd bij Roodenburg, *Onder censuur*, 247-248.

10. Voor deze en vele andere gevallen, zie Roodenburg, *Onder censuur*, 244-254 en 350-354.

11. Gecit. bij Roodenburg, *Onder censuur*, 22.

12. Voor het handen schudden als symbool voor vrede, verzoening of akkoord, zie Herman Roodenburg, "'The Hand of Friendship'. Shaking hands and other gestures in the Dutch Republic', in: Jan Bremmer en Herman Roodenburg (eds.), *A Cultural History of Gesture from Antiquity tot the Present Day* (Cambridge 1991) 152-189.

13. Van Leeuwen, *Rooms-Hollands-Regt*, 427; zie tevens de bijdrage van Broers aan deze bundel.

14. Van Leeuwen, *Rooms-Hollands-Regt*, 427.

15. Voor de vroeg-moderne periode, zie b.v.: James A. Sharpe, *Defamation and Sexual Slander in Early Modern England. The Church Courts at York* (York 1980); Karl-S. Kramer, 'Hohnsprake, Wrakworte, Nachschnack und Ungebühr. Ehrenhändel in holsteinischen Quellen', *Kieler Blätter zur Volkskunde* 16 (1984) 49-85; James R. Farr, *Hands of Honor. Artisans and Their World in Dijon, 1550-1650* (Ithaca en Londen 1986) 177-195; David Garrioch, *Neighbourhood and Community in Paris, 1740-1790* (Cambridge enz. 1986); Peter Burke, *The Historical Anthropology of Early Modern Italy* (Cambridge enz. 1987) 13-14 en hfdst. 8 ('Insult and Blasphemy in Early Modern Italy'); David Garrioch, 'Verbal Insults in Eighteenth-Century Paris', in Peter Burke en Roy Porter (eds.), *The Social History of Language* (Cambridge 1987) 104-119; Martin Dinges, 'Die Ehre als Thema der Stadtgeschichte. Eine Semantik im Übergang vom Ancien Régime zur Moderne', *Zeitschrift für historische Forschung* 16 (1989) 409-440; Lyndal Roper, 'Will and Honor: Sex, Words and Power in Augsburg Criminal Trials', *Radical History Review* 43 (1989) 45-71; Roodenburg, *Onder censuur*, 244-254, 350-354; Martin Dinges, "'Weiblichkeit" in "Männlichkeitsritualen"?: Zu weiblichen Taktiken im Ehrenhandel in Paris im 18. Jahrhundert', *Francia* 18/2 (1991) 71-98; Lotte C. van de Pol, 'Prostitutie en de Amsterdamse burgerij. Eerbegrippen in een vroeg-moderne stedelijke samenleving', in *Cultuur en maatschappij*.

16. Voor de kluchten, zie de bijdrage van Maria-Theresia Leuker aan deze bundel.

17. Zie hierboven, noot 6.

18. Garrioch, *Neighbourhood and Community*, 37-38. Vgl. idem, 'Verbal Insults'.

19. Gecit. bij Roodenburg, *Onder censuur*, 350.

20. Farr, *Hands of Honor*, 185. De auteur verwijst hier tevens naar Yves Castan, *Honnêteté et relations sociales en Languedoc, 1715-1780* (Parijs 1974) 13, waar deze hetzelfde precaire evenwicht omschrijft: "exiger le maximum de reconnaissance pour soi, tout en accordant le minimum possible à autrui".

21. Garrioch, *Neighbourhood*, 116.

22. Peter Burke, 'Insult and Blasphemy in Early Modern Italy', 103. De auteur zal hier gedacht hebben aan de twee rechtssystemen ('community law' en 'state law') die Lenman en Parker onderscheiden. Zie Bruce Lenman en Geoffrey Parker, 'The State, the Community and the Criminal Law in Early Modern Europe', in: *Crime and the Law. The Social History of Crime in Western Europe since 1500*, red. V.A.C. Gatrell, B. Lenman en G. Parker (Londen 1980) 11-48.

23. Richard van Dülmen hanteert eenzelfde perspectief als Burke, maar baseert zich hierbij op een onderzoek naar 'Raufhändel', op gevallen rond belediging waarbij juist wel geweld was gebruikt. Zie Richard van Dülmen, *Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit* (München 1992) II ('Dorf und Stadt, 16.-18. Jahrhundert') 197.

24. Het ging bij deze banken in feite om een mengeling van civiele en strafrechtelijke elementen. Om een voorbeeld te geven: de voor de Bank van Injuriën en Calumniën gevoerde procedure was weliswaar van civiel van aard, maar de behandelde zaken waren dat niet. Dezelfde tegenstelling vinden wij in de uitspraken. Aan de ene kant vinden wij de formules die typerend zijn voor de 'amende honorable',

aan de andere kant zijn er de 'vredeleggingen' die de schepenen op de schoutsrol ook in hun hoedanigheid van strafrechters konden uitspreken. Zie Sjoerd Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811. De nieuwe menslievendheid* (Arnhem 1983) 104-105.

25. Zie noot 7.

26. Aansluitend bij de rechtsantropologie zouden wij kunnen stellen, dat hier eerder sprake was van 'processes of negotiation' dan van 'processes of adjudication'. Zie Simon Roberts, 'The Study of Dispute. Anthropological Perspectives', in: *Disputes and Settlements. Law and Human Relations in the West*, ed. J. Bossy (Cambridge 1983) 11-15. Vgl. Roodenburg, *Onder censuur*, 24.

27. Fr.W. Pestel, *Commentarii de Republica Batava* (Leiden 1782) II, 536. Pestel was hoogleraar in Leiden.

28. Ik baseer deze conclusie niet op de uitgegeven keuren, die slechts een bescheiden selectie vormen van alle afgekondigde keuren, maar op de bewaard gebleven archivalia in beide steden.

29. Voor Friesland, zie Ulrik Huber, *Hedensdaegse rechtsgeleertheit, soo elders, als in Frieslandt gebruikelijk* (derde druk; Amsterdam 1726) 904. Voor Drente, zie de bijdrage van De Blécourt aan deze bundel.

30. Voor een verwante gedachtegang, eveneens verbonden aan belediging, zie Dinges, "'Weiblichkeit' in 'Männlichkeitsritualen'?", 82 en 82, noot 39. De bijdrage van Keunen, elders in deze bundel, suggereert dat er aan het begin van de negentiende eeuw nog niet zo heel veel was veranderd. In ieder geval was het 'oudere' systeem nog zeer nadrukkelijk aanwezig. Overigens roepen deze gegevens uit de Hollandse steden niet alleen twijfel op over een eenduidige ontwikkeling van 'community' naar 'state law', maar ook over algemenere theorieën ten aanzien van de vroeg-moderne periode (Robert Muchembled, Heinz Schilling) waarin staat en kerk voornamelijk als disciplinerende instituties worden gezien.

31. Roodenburg, *Onder censuur*, 386.

32. Het gaat hier uiteraard om een aan het Duits ontleende term, niet te verwarren met het meervoud 'Ehrenhändel', dat louter betrekking heeft op de afzonderlijke gevallen. Ook in de vertaling van de bijdrage van Leuker, die oorspronkelijk in het Duits geschreven werd, is bewust voor deze term gekozen. Uiteraard duidt 'handel' hier niet op 'de handeling van kopen en verkopen', op het ruilverkeer, maar op 'het doen, het bedrijven' in het algemeen. Een uitdrukking als 'handel en wandel' geeft die algemene, nu enigszins verouderde betekenis goed weer. Voor beide betekenissen, zie het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, V, kol. 1881-1892.

33. Het Duitse woordenboek, de *Duden*, definieert 'Ehrenhandel' als "Der Streit, bei dem es um die Ehre (eines) der Beteiligten geht".

34. Erving Goffman, *Behavior in Public Places. Notes on the Social Organization of Gatherings* (New York 1963) 42.

35. "To substitute *strategy* for the *rule*": Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice* (Cambridge enz. 1977) 9. Het betreft hier de Engelse vertaling van zijn *Esquisse d'une théorie de la pratique, précédé de trois études d'ethnologie kabyle* (Genève 1972). Zie verder over 'stratégie' (en de direct hiermee verbonden begrippen als 'habitus' en 'sens pratique') het verhelderende interview van Pierre Lamaison, 'De la règle aux stratégies. Entretien avec Pierre Bourdieu', *Terrain* 4 (maart) 1985, 93-100. Dit interview is ook opgenomen in Pierre Bourdieu, *In Other Words. Essays towards a Reflexive Sociology* (Cambridge 1990) hfdst. 3. Zie ook zijn *Le sens pratique* (Parijs 1980) met name hfdst. 6.

36. Zie bijv. John L. Comaroff en Simon Roberts, *Rules and Processes: The Cultural Logic of Dispute in an African Context* (Chicago en Londen 1981). Hun boek, een kritiek op het 'rule-centred paradigm' in de rechtsantropologie, bepleit een benadering waarin samenlevingen worden gezien als tegelijk 'norm-governed' en 'manipulable'.

37. Voor een vergelijkbare aandacht voor strategieën in de erehandel, zie: Dinges, "'Weiblichkeit' in 'Männlichkeitsritualen'?", 82 en 82, noot 39.

38. De attestaties werden geselecteerd op basis van een index op scheldwoorden, ontleend aan de Amsterdamse notariële archieven over de jaren 1701-1710 en aangelegd op het Gemeente-Archief van Amsterdam. Voor een veel verder gaande analyse van de notariële attestaties verwijs ik opnieuw naar het promotie-onderzoek van Heersink.

39. Pitlo, *Notarisboeken*, 249; Heersink, 'Eenakter', 264-265.

40. Vgl. Faber, *Strafrechtspleging*, 31-32.

41. GAA, Not. Arch. 7496, 49 e.v. (10 en 11/2/1707); GAA, Recht. Arch. 5061, 159 (8/2 en 15/2/1707). Op het Franse Pad (de huidige Willemsstraat) was in de zeventiende eeuw een aantal beruchte bordelen gevestigd. De attestatie spreekt overigens over 'Franse Puts-hoer'.
42. Pitlo, *Notarisboeken*, 249.
43. In Amsterdam werd in 1564 en 1596 bepaald, dat getuigenverklaringen door notarissen vastgelegd geen rechtsgeldigheid meer bezaten. Zie Heersink, 'Eenakter', 263.
44. Simon van Leeuwen, *Nederlandse Praktyk ende oeffening der notarissen ende andre gemeene schrijv- en reg-vorderers* (Amsterdam 1666); voor een nadere invulling van de verschillende eisen, zie Gehlen, *Notariële akten*, 13.
45. In een van de recollementen maken "burgemeesters en regeerders der stad Amsterdam" bekend dat de getuigen, "rechtelijk verdaaght omme de waarheit getuijgenis te geeven", verklaard hebben "bij solemneele eede" de inhoud van de attestatie "waarheit te zijn, ende daarbij te persisteren, soo waarelijck moeten hun depositanten God Almaghtigh helpen". Zie GA A'dam, Not. Arch. 6648, 841 e.v. (22/6/1703). Voor het andere recollement, zie idem, 7062A, 15 e.v. (14/10/1703). In een andere attestatie wordt nog naar een eerdere verklaring verwezen, die voor burgemeesters "met eede" was bevestigd. Zie idem, 5559, 1071 e.v. (9/9/1705).
46. GA A'dam, 5061, 158 (27/10 en 3/11/1705). Juist deze personen kwamen wel voor in de notariële akte, maar traden niet als getuigen op. Om die reden vinden wij ook geen recollement achter de akte.
47. In het algemeen had een insinuatie of 'aanzegging' tot doel een partij alsnog een verplichting te laten nakomen, dat wil zeggen een verplichting waartoe zij krachtens een wettelijke bepaling of een gesloten overeenkomst gehouden was. Wij kunnen bijvoorbeeld denken aan een verplichting tot alimentatie bij een buitenechtelijk kind. In de praktijk kwam het erop neer, dat de notaris zich met twee getuigen vervoegde bij de bewuste persoon, aan wie de insinuatie werd voorgelezen. Vervolgens werd de 'geïnsinuerde' om antwoord verzocht, dat dan zo letterlijk mogelijk in het 'relaas van insinuatie' werd opgenomen. Als de man of vrouw weigerde te antwoorden of de eis van de insinuant naast zich neerlegde, dan kon hij of zij aansprakelijk worden gesteld voor alle kosten, schaden en interessen die al geleden waren of die nog in de toekomst konden ontstaan. Zie hierover Gehlen, *Notariële akten*, 177, 180; Pitlo, *Notarisboeken*, 247-248.
48. GA A'dam, Not. Arch. 6957, 749 e.v. (16/6/1706).
49. GA A'dam, Not. Arch. 7532, 473 e.v. (17/7/1709). Het is niet duidelijk of het hier een 'officiële' insinuatie betreft. De term wordt in ieder geval niet gebruikt.
50. Twee attestaties werden opgemaakt voor dezelfde requirant. In één attestatie was er sprake van twee requiranten. Ik heb de hoofdofficier, die de attestatie liet vastleggen in de zaak rond Caspar Stieneman en zijn vrouw, niet tot de eigenlijke requiranten gerekend. Wel heb ik de personen meegemeld, namens wie een insinuatie werd overgebracht.
51. Over de woonsituatie in deze buurten, zie Roodenburg, 'Naar een etnografie'.
52. GA A'dam, Not. Arch. 5559, 1071 e.v. (9/9/1705).
53. Burke, 'Insult and Blasphemy', 96-97; Farr, *Hands of Honor*, 191.
54. Maria-Theresia Leuker en Herman Roodenburg, "'Die dan hare wyven laten afweyen". Overspel, eer en schande in de zeventiende eeuw', in: Gert Hekma en Herman Roodenburg (eds.), *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850* (Nijmegen 1988) 61-84. Zie ook de bijdrage van Leuker aan deze bundel.
55. Voor een enkel voorbeeld, zie Roodenburg, 'Naar een etnografie'.
56. Maar zie voor het einde van de achttiende eeuw: Theo van der Meer, *De wesentlijke sonde van sodomie en andere vuyligheeden. Sodomietenvervolgelingen in Amsterdam, 1730-1811* (Amsterdam 1984) 160. Voor het begin van de negentiende eeuw, zie de bijdrage van Annemieke Keunen aan deze bundel. In het zeventiende-eeuwse Dijon werden scheldwoorden als 'bougre', 'jean-foutre' of 'jean-faire' gehanteerd. Zie Farr, *Hands of Honor*, 187.
57. Roodenburg, *Onder censuur*, 220. In het laat achttiende-eeuwse Drente werden vrouwen nog wel gescholten voor 'toverssche'. Zie de bijdrage van De Blécourt aan deze bundel.
58. Dekker, 'Labour Conflicts and Working-Class Culture', 395.

59. Er werd indertijd een strikt onderscheid gehanteerd tussen 'faillissement', als de debiteur buiten zijn schuld in moeilijkheden was geraakt, en 'bankroet', als er sprake was geweest van bedrog of ver-spilling. Zie Roodenburg, *Onder censuur*, 378.
60. GA A'dam, Not. Arch. 5560, 551 e.v. (22/10/1707).
61. Zie voor de precieze betekenis van beide scheldwoorden het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, III, 2, kol. 2519-26; XIV, kol. 391-97.
62. Roodenburg, *Onder censuur*, 230-31.
63. Idem, 251-52.
64. Voor dit onderscheid, zie bijv. Sharpe, *Defamation*, 10, 16, 27-28; Garrioch, 'Verbal Insults', 107-112; Burke, 'Insult and Blasphemy', 96-97.
65. Domien ten Berge, *De hooggeleerde en zoetvloeiende dichter Jacob Cats* ('s-Gravenhage 1979) 27.
66. Vgl. Farr, *Hands of Honor*, 189.
67. Huber, *Hedensdaegse rechtsgeleertheit, soo elders, als in Frieslandt gebruikelijk* (derde druk; Amsterdam 1726) 907. De auteur spreekt hier over de Friese rechtspraktijk. In de minder geurbaniseerde gewesten lijkt de overheid zich meer met belediging te hebben bemoeid. Zie ook de bijdrage van De Blécourt aan deze bundel.
68. Roodenburg, *Onder censuur*, 350-351.
69. Vgl. de bijdrage van Grijp aan deze bundel.
70. GA A'dam, Not. Arch. 5160, 799 e.v. (20/9/1701).
71. GA A'dam, Not. Arch. 7375, 219 e.v. (6/4/1709).
72. Zie noot 60.
73. GA A'dam, Not. Arch. 5560, 551 e.v. (19/11/1707).
74. Voor charivari's in Nederland, zie het door Gerard Rooijackers en Tiny Romme geredigeerde the-manummer van het *Volkskundig Bulletin* 15.3 (1989) ('Charivari in de Nederlanden. Rituele sancties op deviant gedrag'). Zie ook de bijdrage van Leuker aan deze bundel.
75. GA A'dam, Not. Arch. 6323, 32 e.v. (11/1/1707).
76. Karl-S. Kramer, 'Das Herausfordern aus dem Haus', *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde* (1956) 121-38; R. Mohrmann, *Volkseben in Wilster im 16. und 17. Jahrhundert* (Neumünster 1977) 271-274.
77. GA A'dam, Not. Arch. 7064B, 293 e.v. (22/5/1708). Hester Ranst werd geboren in 1671, trouwde in 1688 met Jacob Jacobsz. Hinlopen en stierf in 1750.
78. GA A'dam, Not. Arch. 5966 (19/1/1714); zie tevens 5967 (20/2/1716); voor de 'weete bij edicte' om Hester Ranst voor de vierschaar te dagen, zie idem, *Recht. Arch.*, 5061, 1777 (19/8/1707).
79. GA A'dam, Not. Arch. 4216, 93 e.v. (6/7/1709).
80. GA A'dam, Not. Arch. 6648, 841 e.v. (22/6/1703).
81. GA A'dam, Not. Arch. 7494, 75 e.v. (26/5/1704); zie ook (het betreft hier dezelfde requirante): *Not. Arch.* 7494, 179 e.v. (28/7/1704).
82. GA A'dam, Not. Arch. 5166, 1471 e.v. (25/10/1706).
83. Dit was ook in de zeventiende eeuw het geval. Zie Roodenburg, *Onder censuur*, 364-365.
84. GA A'dam, Not. Arch. 6681, 730 (29/9/1706).
85. GA A'dam, Not. Arch. 7496, 827 e.v. (29/9/1707).